

DİVANÜ LUGAT-İT-TÜRK'DE AKRABALIK BİLDİREN TERİMLER

Prof.Dr. Saadettin GÖMEÇ*

Türkçe Özet: Bu makalede Türk milletinin temel yapısını teşkil eden aile kurumu ve buna bağlı olarak akrabalık dereceleri üzerinde durulmaktadır. Dilimize yabancı menşeli akrabalık adlarının girmeye başladığı bu dönemde, unutulana değerlerimizin hatırlanması bakımından önem arzeden bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Aile, Akrabalık, Hısımlık

İngilizce Özet: The family structure which constitutes the basic form of the Turkish culture and the kinship relations are discussed in this article. Recently, some foreign loan-words are begun to use for indicating kinship relations; so this study is important for remembering the passivated culture on family structure.

Keywords: Family, Kinship, Relative

Hem kan, hem de evlilik yoluyla, çeşitli şekillerde insanların birbirlerine yakın olması durumuna, genel olarak akrabalık denir. Biz Türklerin, sosyal hayatlarının gelişmesinde ise, akrabalığın büyük önemi vardır. İnsanoğlunun yaradılışını şöyle bir düşünecek olursak; bir ana ve babadan tek başımıza dünyaya gelirken, zaman içinde ailemizin büyüdüğünü (kardeş, amca, dayı, hala, teyze vs. gibi çok yakın akrabalar), özellikle evlilikler yolu ile de akrabalarımızın sayısının arttığını görürüz (kayın-ata, kayın-ana, baldız, kayın-birader vs. gibi). Sosyal bir cemiyet olan aileler ve akrabalar arasında da kurulmuş olan bağlar, Türk toplum hayatının çok güçlü olmasının en önemli sebeplerindendir. Tarih bize göstermiştir ki, aile yapısı ve ahlakî meyzetleri üstün olan milletlerin tarihten silinip atılması mümkün değildir. Birer birer ele aldığımızda sağlam temellerle kurulmuş Türk ailesinin, Türk devlet yapısına da tesir ettiği muhakkaktır.

* Prof. Dr., A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü

Sosyologlar tarafından devletin en küçük modeli olarak kabul edilen aile ve buna bağlı olarak akrabalık ilişkilerinin Türklerde son derece önemli olması itibarıyla, bu sosyal müessesenin fertlerinin yakınlığı derecesinde de isimlendirmeler çok zengin görülmektedir. Eski Türkçede “aile, kabile, hısım, akraba” manasına *oguş* kelimesinin kullanıldığı söylenmektedir¹. Üç değişik kitabede “oguş” kelimesine tesadüf etmekteyiz. Bunlar Uyük-Orzak III Yazıtı, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarıdır. Bilinen ilk yazılı belgelerimizden olan Kök Türkçe yazılı kaynaklardan başlamak üzere, akrabalık adları hususunda çeşitli eserlerde pekçok kelime tesbit edebiliyoruz. Türk kültürünün vazgeçilmez bu eserlerinden biri de Divanü Lûgat-it-Türk’dür. Bu şaheserde, biz aşağı-yukarı altmışa yakın kelime tesbit ettik. Bunların pekçoğu da şu veya bu Türk lehçesinde çok az değişikliklere uğrayarak yaşamaktadır. Aşağıda bu akrabalık terimlerini göstermeye çalışacağız:

Aba~Apa: “Ana”² manasına gelmekte olup, aşağı-yukarı bütün Türk lehçelerinde görülür. Bununla beraber “abla” manası da vardır³. Kaşgarlı’dan daha eskiye, yani Uygur ve Kök Türk çağlarına gittiğimizde karşımıza çıkan bu kelime genellikle hem askeri, hem de idari bir unvan şeklinde kullanılmıştır ki [mesela; Apa Tarkan⁴ (Tunyukuk Yazıtı, Köl İç Çor Yazıtı), Beçe Apa İçreki (Miran Metinleri), Çor Apa (Çakul VI Yazıtı), İnançu Apa Yargan Tarkan⁵ (Köl Tigin Yazıtı), Kul Apa Urungu (Miran Metinleri), Küllüg Apa (Çakul VIII Yazıtı), Laçın Apa (Ottuktaş III Yazıtı), On Apa (Gümüş Tabak Yazıtı), Öz Apa (Tepsey II Yazıtı), Öz Apa Tutuk (Çişşi Bagatur Yazıtı), Tör Apa İçreki (Begre Yazıtı), Yol Apa (Kemçik-Kaya Başı Yazıtı)], “büyüklük, yaşlılık ve saygı” gibi anlamları ihtiva etmektedir. Buna en güzel örnek olarak MÖ-Kar Kagan’ın oğluna tahta çıkmaması üzerine “Apa” unvanının verilmesini gösterebiliriz (Dipnot: Bakınız, S. Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. Baskı Ankara 1999, s. 23).

Aba: Divanü Lûgat-it-Türk’de yine karşımıza çıkan bu kelime hususunda Kaşgarlı Mahmud; Tibetçe olduğunu ve “baba” manasına geldiğini söylüyor. Ayrıca açıklama yaparken de; “bu kelime onlara arapçadan kalmış olmalıdır, çünkü onlar Sabit-oğullarındandır. Yemen’den bir adam Türk ülkesine kaçıp-gelmiş ve Tibetliler bu adamdan türemiştir”⁶ demektedir.

Aça~Açı~Eçe~Eçi~Eçü~Eke⁷~Eze⁸: “Yaşlı kadın, hanım nine, büyük kız kardeş”⁹ gibi manalara gelen bu kelimeyi, eski Türk çağının metinlerinde

¹ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.61; C. II, s.83, 2. baskı, Ankara 1985; A.von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. M.Akalin, Ankara 1988, s.46.

² DLTİ, s.86.

³ **Kazakça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1984; s.17; K.K.Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, Çev. A.Taymas, C. I, 2. baskı, Ankara 1988, s.36.

⁴ Tunyukuk’un askeri unvanlarından.

⁵ Köl Tigin’in unvanlarından.

⁶ DLTİ, s.86.

⁷ Abû Hayyan’ın lûgatinde eke=hala demektir. Bakınız, Abû Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk**, Haz. A.Caferoğlu, Ankara 1931, s.10.

de görmemiz mümkündür. Mesela, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında, dünyanın yaradılışından sonra, Tanrı tarafından Bumın ve İstemi'nin insanogluunu yönetmek üzere vazifelendirilmesi¹⁰, sebebiyle eçu ve apa kelimelerini birlikte görmekteyiz. Yine buna benzer ifadelerde “eçu-apa”, İl-teriş Kagan ile İl-bilge Katun'un Tanrı tarafından, halkın içerisinde çekilip, yükseltilmesi ile Türk milletinin ilini ve töresini düzenlemek¹¹, üzere tayin edildikleri sırada geçer. 699 tarihindeki Türgiş ayaklanması yüzünden On-Oklara bir darbe vurulmuş, ancak yüksek bir dünya görüşüne sahip olan Kök Türkler, buraların da ata toprakları olduğunu bildiklerinden kargaşa içinde kalmasını istememişler ve bu topraklara “eçümüzün-apanızın kazandığı, hüküm sürdüğü topraklar”¹² demişlerdir.

Genelde bu eski metinlerde eçu-apa şeklinde birlikte görülen bu deyim için “ata, ced” denmektedir¹³. Fakat “eçi” veya “eçu”nün, “eçe” yahut da “ece” ile aynılığını kabul edecek olursak, burada bir dişilik anlamının olması söz konusudur. O zaman “ata, ced” olarak manalandırılan eçu-apa deyimini, bütün ölmüş erkek ve kadın ataları ifade ediyor olmalıdır.

Açık: “Büyük kardeş. Kara-Hanlılar büyük kardeşi “açıkım” diye çağırırlar” demektedir, Kaşgarlı Mahmud¹⁴.

Ana: “Ana, anne”¹⁵.

Aştal: Kaşgarlı Mahmud, “insanın en son çocuğuna aştal oğul denir” diyor¹⁶. Mesela Kırgız Türkçesinde “astalamak” fiili var ve “yavaşlık, ahestelik, ihtiyat” manalarına gelmektedir¹⁷. Belki bununla bir irtibatı olabilir. Çünkü insanın son çocuğu, genellikle yaşının olgunlaştığı, hâl ve hareketlerinin yavaşladığı zamana denk gelir.

⁸ Abû Hayyan'ın lügatinde eze=teyze demektir. Bakınız, Abû Hayyan, *Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk*, s.13.

⁹ DLTİ, s.86-87, 90.

¹⁰ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, *Doğu tarafı, 1-2*; Bilge Kagan Yazıtı, *Doğu tarafı, 1-3*; *Üze Kök Tengri asra yazıç yer kulundukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlnta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş; oluripan Türk bodunı ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.*

¹¹ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, *Doğu tarafı, 10-11*; Bilge Kagan Yazıtı, *Doğu tarafı, 10*; *Üze Türk Tengrisi, iduk yiri-subı ança itmiş erinç. Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım İl-teriş Kaganıç, ögüm İl Bilge Katunıç töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç.*

¹² Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, *Doğu tarafı, 19*; Bilge Kagan Yazıtı, *Doğu tarafı, 16*.

¹³ S.G.Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s.20; M.Ergin, *Orhun Abideleri*, 8. baskı, İstanbul 1980, s.111; H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. 4, 2. baskı, Ankara 1987, s.39.

¹⁴ DLTİ, s.64-65.

¹⁵ DLTİ, s.93; Şeyh Süleyman Efendi, *Çağataj-Osmanisches Wörterbuch*, Haz. I.Kunos, Budapest 1902, s.11; *Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk*, s.4; Ibn-Mühennâ Lügati, Haz. A.Battal, 2. baskı, Ankara 1988, s.10; Kazakça-Türkçe Sözlük, s.16.

¹⁶ DLTİ, s.105.

¹⁷ Kırgız Sözlüğü, s.53.

Ata: “Baba, ata”¹⁸.

Avurta: Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi “süt nine” manasına kullanmıştır¹⁹. Clauson da bu hususta; “ebe, süt nine” demektedir ve bu kelimenin yabancı menşeli (farsça) olabileceği görüşündedir²⁰.

Baldır: “Üvey oğul ve üvey kız” demektir²¹. Çok ender kullanılan bir kelimedir²².

Baldız: “Bir adamın karısının küçük kız kardeşi”²³ için böyle denir.

Beg: “Karının kocası”. Kaşgarlı Mahmud bu terim hususun da bildiğimiz unvan olan beg ile bir benzeştirme yapmıştır ki, “evinde bege benzediği için böyle denmiştir”²⁴, diyor.

Çıkan: “Yigen, halâ veya teyze oğlu”²⁵. Şeyh Süleyman Efendi, çıkan için “halâzade” manasını kullanmaktadır²⁶. Çıkan kelimesini de Kök Türkçe belgelerde görmekteyiz. Bilindiği üzere Köl Tigin, 731 yılında öldükten sonra ona büyük bir yog merasimi yapılmıştır. Bu törene katılanlar arasında pekçok halktan temsilci olduğu gibi, “türbe, resim ve yazılı taş yapıcı olarak Çin imparatorunun yeğeni Çang Sengün gelmiştir”²⁷. Bundan başka büyük devlet adamı Köl İç Çor’un da, vezir Tunyukuk ile akrabalığı bizzat onun kitabesindeki, “Apa Tarkan çıkan Tunyukuk atığ bermiş”²⁸ cümlesinden anlaşılmaktadır.

Dede: “Baba” manasına kullanılmıştır²⁹. Abû Hayyan “ced, büyük baba”³⁰ derken; Clauson Kaşgarlı’ya dayanarak, kelimenin orijinalinin baba olduğunu, daha sonra “büyük baba” manasını aldığını söyler³¹.

¹⁸ DLTI, s.86. Aşağı-yukarı bütün Türk lehçelerinde “baba” manasına gelir.

¹⁹ DLIII, s.144. “Ol avurta tutundi” (O süt nine, daya tuttu).

²⁰ Clauson, a.g.e., s.15.

²¹ DLTI, s.456.

²² Clauson, a.g.e., s.333.

²³ DLTI, s.457.

²⁴ DLIII, s.155.

²⁵ DLTI, s.402.

²⁶ Çağataj-Osmanisches Wörterbuch, s.53.

²⁷ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Kuzey tarafı, 11-13: *Yogçı, sıgıtçı, Kutany, Tatabí bodun başlayu, Udar Sengün kelti.Tabgaç kaganta İsiyi Likeng kelti. Bir tümen ağı altun, kümüş kerğeksiz kelürti. Tüpüt kaganta bölön kelti. Kurıya kün batsıkdaki Sogd Berçik-er, Bukarak ulus bodunta Enik Sengün, Oğul Tarkan kelti. On-Ok oğlum Türğiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oğuz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çikanı Çang Sengün kelti.*

²⁸ Bakınız, Köl İç Çor Yazıtı, Batı tarafı, 1: *Apa Tarkan yegen Tunyukuk adını vermiş.*

²⁹ DLIII, s.220.

³⁰ Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk, s.33.

³¹ Clauson, a.g.e., s.451.

Emikdeş: "Bir memeden emen iki çocuğa derler. Emmekte arkadaş anlamındadır"³². Kazak Türkçesinde "emşektes" ismi vardır ki, "bir anneden doğmuş, bir meme emmiş kimsedir"³³. Belki bunu süt kardeş olarak alabiliriz.

İçi: Kaşgarlı Mahmud bu hususta, "yaşça büyük olan erkek kardeş" demektedir³⁴. Kelimeyi pekçok Kök Türkçe metinde de görmekteyiz³⁵. Bunun yanısıra Abû Hayyan sözlüğünde "amca" manası da vardır³⁶.

İkkiz: "İkkiz oğlan=ikiz çocuk"³⁷. Aşağı-yukarı bütün Türk lehçelerinde kullanılan terimi, bazan "ekiz" şeklinde de görmekteyiz³⁸.

İni: Divanü Lûgat-it-Türk'ün I. cildinde "yaşça küçük kardeş"³⁹, III. cildinde "kocanın küçük erkek kardaşı"⁴⁰ şeklinde geçmektedir. Kazak Türkçesinde "aynı ana babadan olan kardeş"⁴¹ manasında açıklanan ini kelimesi, Saha Türkçesinde "amca-zade, yeğen" şeklinde ifade edilmektedir⁴². Yine bu akrabalık adı Türkçenin en eski kelimelerinden biri olup, yirmi civarında kitabede geçer. İni aynı zamanda, Kapgan Kagan'ın küçük oğlu İni İl Kagan'ın unvanında da görülür⁴³. Bilindiği gibi İni İl Kaganlık sonradan ihdas edilmiş bir idari unvandır. Kapgan Kagan da küçük oğlu Fu-chü'yü İni İl Kagan ilan ederek, kendinden sonra yeğeni Bilge'nin tahta geçmesini engellemeyi planlamış, fakat o öldükten sonra Köl Tigin ve Bilge, İni İl Kagan'ı ortadan kaldırarak (716) onun bu düşüncesinin gerçekleşmesini önlemişlerdi. Hoytu-Tamır I ve Hoytu-Tamır VII Yazıtlarında da İni Öz Inançu adında bir Türk beginin adı zikredilmektedir.

Kadaş-kadaş-kadaşlık: "kardeşlik, hısımlık, akraba, kardeş gibi yakın olan"⁴⁴ demektir. Kök Türkçe yazıtlarda karşımıza ençok çıkan akrabalık terimlerinden birisi de kadaştır. Sanırız "arkadaş" kelimesi de bu terimle bağlantılı olmalıdır.

Kadın: "Kayın, dünür, hısım. Kıpçaklar bunu -z ile söylerler. Şu ata sözünde de geçer: Kadaş temiş kaymaduk, kadhın temiş kaymış (Kardeş demiş tınmamış, kayın demiş iltifat etmiş). Bu ata sözü hısımlar içerisinde kayınlara saygı ile emrolunduğu zaman söylenir" diyor, Kaşgarlı Mahmud⁴⁵.

³² DLT I, s.407.

³³ Kazakça-Türkçe Sözlük, s.75.

³⁴ DLT I, s.87.

³⁵ Bakınız, Çakul V Yazıtı, 2. satır; Barlık II Yazıtı, 2. satır.

³⁶ Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk, s.37.

³⁷ DLT III, s.382.

³⁸ Çağataj-Osmanisches Wörterbuch, s.61.

³⁹ DLT I, s.93.

⁴⁰ DLT III, s.7.

⁴¹ Kazakça-Türkçe Sözlük, s.326.

⁴² E.K.Pekarskiy, Yakut Dili Sözlüğü, C. I, İstanbul 1945, s.447.

⁴³ Bakınız, Tunyukuk Yazıtı, I. taş, Kuzey tarafı, 7. satır; Tunyukuk Yazıtı, II. taş, Güney tarafı 1. satır.

⁴⁴ DLT I, s. 369, 503.

⁴⁵ DLT I, s.403.

Genel olarak günümüz Türkçesinde “kayın” olarak karşımıza çıkan bu kelime, “koca yahut karı tarafından akraba” manasına gelmekle beraber; kayınata, kayınana, kayınbirader, kayınbike (baldız), kayınsinli (görümce), kayıncurt (hanımın sülalesi) gibi söyleyişleri vardır⁴⁶.

Kadnagun: “Kadın kadnagun= kayın, kayınbabalar; güveyiler için söylenir. Ardarda, kadın kadnagun denir”⁴⁷. Belki kayın mayın gibi.

Kangdaş: Bunun için Kaşgarlı, “kangdaş kadaş= babaları bir olan kardeşler. Şu ata sözü de söylenir: Kangdaş kuma urur, igdiş örü tartar (Baba bir olanlar birbirlerini çekemedikleri için çok döğüşürler. Ana bir kardeşler aralarında sevgi olduğundan birbirine yardım eder)”, diyor⁴⁸. Bu terimde de görüleceği üzere, belki Hakanî Türkçesinde kang, yani “baba, ata” sözü kaybolmuş olmasına rağmen (çünkü Kaşgarlı’nın sözlüğünde kang sözü geçmez), “kang”tan türeyen kangdaş kelimesi yaşamaktadır.

Kangsık: “Kangsık ata (üvey baba), kangsık oğul (üvey oğul)”⁴⁹. Görüleceği üzere kangsık kelimesi üveyliği göstermektedir.

Kap: Bu kelime için Kaşgarlı Mahmud; “eğreti olarak hısım” derken, bu konuda şöyle bir örnek de vermektedir: “Ol mening birle uya kap ol (O benimle bir karından doğmuş gibi hısımdır)”⁵⁰. Türkçedeki “aynı kaptan yemek yemek” ata sözüyle bağlantısı olabilir.

Karındaş: Kaşgarlı Mahmud, “bir anadan doğmuş iki çocuğa karındaş denir. Çünkü karın kelimesine -daş edatı eklenince, ‘bir karında beraber bulunmuş’ demek olur”, diyor⁵¹. Bu terim günümüz Kazak Türkçesinde “kız kardeş” yerine kullanılmaktadır⁵². Bunun yanı sıra Kırgız Türkçesinde “erkek kardeş tarafından yeğen”e de bu ad verilmektedir⁵³.

Kelin: “Gelin”⁵⁴. Divanü Lûgat-it-Türk’de gelinle alâkalı olan birkaç ata sözü mevcuttur. Bu ata sözlerinden bazıları şunlardır: “Yüfüşlüg kelin küdegü yafaş bulur (Armağanlı gelin, güveyi yumuşak bulur)”⁵⁵; “kizlençü kelinde (gizli şey gelinde bulunur, çünkü o iyi şeyleri kocasına saklar)”⁵⁶. Gelin ve güveyi kelimelerine tam 8. yüzyıldaki metinlerde rastlamaktayız. Uyuk-Turan Yazıtında, adına kitabe yazdırılan şahıs, “hanına, milletine, akrabalarına,

⁴⁶ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.421; Kazakça-Türkçe Sözlük, s.156.

⁴⁷ DLTİ, s.528.

⁴⁸ DLTIII, s.382.

⁴⁹ DLTIII, s.383.

⁵⁰ DLTIII, s.146.

⁵¹ DLTİ, s.407.

⁵² Kazakça-Türkçe Sözlük, s.164.

⁵³ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.409.

⁵⁴ DLTİ, s.404.

⁵⁵ DLTIII, s.12.

⁵⁶ DLTIII, s.242.

arkadaşlarına, genç damatlarına ve gelinlik kızlarına doymadığını⁵⁷ üzüntü içerisinde belirtmektedir. Oguzlarla olan savaşta Köl Tigin'in kahramanlıkları anlatıldıktan sonra, "o olmasaydı gelinler de dahil olmak üzere bütün kadınların esir olacağından"⁵⁸ söz edilmektedir.

Kis: "Karı"⁵⁹. Erkeğin eşi manasına gelen "kis" veya kişi" terimi tıpkı yukarıdaki bazı kelimeler gibi, Kök Türkçe metinlerde de görülür. Mesela; Suglug-Adır, Ça-kol VI, Tele, Irk Bitig.

Küdegü: "Güveyi". Kaşgarlı Mahmud, "tayak" kelimesini açıklarken güveyi sözünü de kullanmaktadır. "Küdegü tayak verdi (Güveyi dayak verdi)"⁶⁰. Bugün bu kelimenin yerini "damat" kelimesi almış gibidir.

Kükü: Divanü Lûgat-it-Türk'de, "Küküy de denir, doğrusu da budur"⁶¹ şeklinde açıklanan bu terimin yerini, bugün genellikle hala almıştır.

Namıca: "Kadının kız kardeşinin kocası. Bacanak"⁶². Bu terim Türkçe olmasa gerek.

Ogul: "Çocuk. Çoğulu oğlan"⁶³. Bu kelimeleri Kök Türk ve Uygur dönemlerinde şahıs adı olarak da görmemiz mümkündür. Mesela; "Oğlan Çor, Otuz Oğlan"⁶⁴, "Ogul Bars"⁶⁵, "Ogul Tarkan"⁶⁶.

Ögey: "Ögey ata (üvey baba). Bunun gibi ögey ogul, ögey kız da denir"⁶⁷.

Öz: "Öz kişi (hısım olan kişi)". Kaşgarlı Mahmud bunu açıklarken şöyle bir cümle de kurmuştur: "Bu bizning öz kişi ol (Bu bizim hısımdır)"⁶⁸. Çok daha geniş ve değişik manalarının yanısıra, öz kelimesini Kök Türkçe belgelerde şahıs adlarında da görmemiz mümkündür: Öz Apa Tutuk⁶⁹, Öz Inançu⁷⁰.

⁵⁷ Bakınız, Uyuk-Turan Yazıtı, Arka taraf, 3. satır: *Kanım Tülberi, kara bodun, külüg kadaşım sizime, el eşim, er üküş, er oğlan, er küdegülerim, kız kelinlerim gökmedim.*

⁵⁸ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Kuzey tarafı, 9-10; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 32-33: *Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin, Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedi. Ögüm katun, ulayu öglerim, ekelerim, kelingünim, koncuylarım bunça yime tirigi küng boltaçı erti.*

⁵⁹ DLTİ, s.329.

⁶⁰ DLTIII, s.166.

⁶¹ DLTIII, s.232.

⁶² DLTİ, s.446.

⁶³ DLTİ, s.74.

⁶⁴ Bakınız, Toyok IV Yazıtı.

⁶⁵ Bakınız, Toyok I Yazıtı, 3. satır.

⁶⁶ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Kuzey tarafı, 12. satır.

⁶⁷ DLTİ, s.123.

⁶⁸ DLTİ, s.46.

⁶⁹ Bakınız, Çiğşi Bagatur Yazıtı, 7. satır.

⁷⁰ Bakınız, Terhin Yazıtı, Batı tarafı, 6. satır.

Singil: “Erkeğin (kocanın) küçük kız kardeşi”⁷¹, şeklinde Kaşgarlı Mahmud tarafından izah edilen bu terim eski Türkçede genellikle küçük kız kardeş yerine kullanılır. 7. yüzyılın sonlarında (699) Kök Türk Kaganlığına isyan etmiş bulunan Kırgız kaganı ortadan kaldırıldıktan sonra, Kök Türkler buraların kargaşa içerisinde kalmasını istemediklerinden Bars Beg, Kırgızların kaganı ilan edilmiş ve Bilge'nin singili, yani kız kardeşi ile de evlendirilerek bir yakınlaşma tesis edilmiştir. Ama bilindiği gibi Bars Beg'in de Kök Türk Kaganlığına karşı ayaklandığı ve öldürüldüğü bizzat kitabelerden anlaşılmaktadır⁷².

Tagay: “Dayı”⁷³. Kırgız Türkleri dayıya “taga” demektirler⁷⁴

Tugsak: “Dul kadın”. Çoğu kere “tul tugsak” diye kullanılır⁷⁵.

Tul: “Dul. Tul uragut (dul kadın)”. Bu hususta Kaşgarlı Mahmud şöyle bir örnek de vermektedir: “Yavlak tılıg begden kerü yalingus tul yeg (Kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir)”⁷⁶. Bu terime Kök Türkçe yazılı belgelerde de rastlıyoruz. Mesela; “...kuyda kunçuyum tul yıta esizime”⁷⁷. Dul kelimesini Yudahin “kadının ölen kocasının tasviri olup, yatağının üzerine asılırdı” diye açıklamaktadır⁷⁸. Bu İslamiyet öncesi gelenek Kazak Türkleri arasında da yaygındı. Eskiden evin bir köşesinde ölünün sembolik olarak bir kuklası bulunurdu. Ölünün ayakkabılarından, silah ve börtüne kadar bütün elbiseleri kullanılır ve bir eyerin üzerine oturtulurdu. Kışlaktan yaylaya veya yayladan kışlağa göç ederken bu kukla için bir at yedeklenirdi. Bu kuklaya Kazak Türklerinde “tul” adı verildiği söylenmektedir⁷⁹.

Tutuncu: “Tutuncu ogul (evlatlığa alınmış çocuk)”⁸⁰. Kırgız Türkçesinde “kendi çocuğu gibi tutmak” manasına gelmektedir⁸¹. Kelimenin kökünden de anlaşılacağı üzere, tutmak fiilinden türemiş olmalıdır.

Tüngür: “Dünür. Karının hısımları. Bunlar karının anası, babası ve kardaşı gibi kimselerdir”⁸². Çagatayca lügatte de bir tüngür kelimesi geçmekte ve “peri, umacı, cin” şeklinde manalandırılmaktadır ki⁸³, evlilik yoluyla meydana gelen bu akrabalık terimiyle alâkası olup, olmadığını bilemiyoruz.

⁷¹ DLIII, s.366.

⁷² Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 20; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 16: *Bars beg erti. Kagan atıg bunta biz birtimiz. Singilim konçuyıg birtimiz. Özi yangılı. Kaganı ölti. Bodumı küng boltı.*

⁷³ DLIII, s.238.

⁷⁴ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.697.

⁷⁵ DLII, s.468.

⁷⁶ DLIII, s.133.

⁷⁷ Bakınız, Kejilig-Hobu Yazıtı, 6. satır: “...evde kadınım dul ne yazık!”

⁷⁸ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.758.

⁷⁹ L.Altınmakas, “Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi”, Türk Kültürü, 22/250, Ankara 1984, s.128.

⁸⁰ DLIII, s.375.

⁸¹ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.764.

⁸² DLII, s.110.

⁸³ Çagataj-Osmanisches Wörterbuch, s.199.

Bununla beraber bugün, sadece karının akrabaları için değil, erkeğin akrabaları için de bu terim kullanılmaktadır.

Uya: "Kardeş, hısım". Kaşgarlı Mahmud uya kelimesini şöyle güzel bir beyitle de açıklamaktadır:

"Tavar uçun Tengri odlamadıp

Uya kadaş oğlını çmla bogar.

(Mal için Tanrı'yı aklına getirmeyip, kardeşinin oğlunu gerçekten boğar)⁸⁴. Uya kelimesi de çok eski tarihlerden beri Türklerin kullandığı bir akrabalık adıdır. Mesela Çakul III Yazıtında "...elig uyamga adırılıtm..."⁸⁵; Esik Kurgan'da bulunan bir yazıda ise, "...kan uya üç otuzda yok boltı..."⁸⁶ şeklinde okunabilecek bir kelime grubu görmekteyiz.

Türkün: "Oymakların, hısımların toplandığı yer. Ana, baba evi". Divanü Lûgat-it-Türk'de şöyle bir cümlede geçer: "Kız türkünü geldi (Kız babasının evine geldi)"⁸⁷. Kırgız Türkçesinde Türkün, "çeşitli, muhtelif" demektir⁸⁸.

Uma: "Ana (Tibet dilinde)". Kaşgarlı, "bu kelime onlara Araplardan geçmişe benziyor" diyor⁸⁹. Eski Türkler gerçekten bu kelimeyi kullanmışlar mı bilemiyoruz, fakat Kazak ve Kırgız Türkçesinde uma, "erkek hayvanın yumurtası" manasına kullanılıyor⁹⁰.

Uragut: "Avrat, kadın"⁹¹.

Urı: "Erkek evlat. Urı oğlan (erkek çocuk)"⁹². Bunun yanısıra urı adına pekçok eski kitabede rastlanılmaktadır. Mesela Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında devlet parçalandıktan sonra, halkın durumu anlatılırken "beg olacak erkek çocukların kul olduğu" zikredilmektedir⁹³.

Urug: "Tane. Tohuma da urug denir". Kaşgarlı Mahmut, "Buna benzetilerek hısımlara da urug-turug denir" şeklinde bir açıklama yapmaktadır⁹⁴. Bu terim Kırgızlar arasında bugün de kullanılmaktadır⁹⁵.

⁸⁴ DLTİ, s.85-86.

⁸⁵ Bakınız, Çakul III Yazıtı, 1. satır: "...elli akrabamdan ayrıldım..."

⁸⁶ Bakınız, Esik I Yazıtı: "...hanın oğlu yirmiüç yaşında yok oldu (öldü)".

⁸⁷ DLTİ, s.441.

⁸⁸ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.773.

⁸⁹ DLTİ, s.92.

⁹⁰ Kazakça-Türkçe Sözlük, s.291; Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.783.

⁹¹ DLTİ, s.138.

⁹² DLTİ, s.88.

⁹³ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu, 7; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 7: *Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul kılı. İşilik kız oğlın küng kılı.*

⁹⁴ DLTİ, s.63-64.

⁹⁵ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s.785.

Yufga: “Ogulluk, oğulluğa alınmış”⁹⁶.

Yurç: “Karının küçük erkek kardeşi, küçük kayın. Kocanın küçük kardeşiyle, karının küçük kardeşi ayırt edilir. Kocanın küçük kardeşine ini, yaşça büyük olursa içi denir. Kocanın kendinden küçük kız kardeşine singil, büyük olursa kız kardeşine eke derler. Karının kendinden küçük olan kız kardeşine baldız, büyük olan kız kardeşine eke denir”⁹⁷. Türk tarihinin en önemli kaynakları arasında yer alan Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında; Çin ile yapılan savaş sebebiyle; “701 yılında Altı-Çub Sogdak’a doğru ordu sevk edilmiş ve Çinlilerin Ong-Tutuk kumandasındaki beş tümen askerleri perişan edilmiştir”. Bu savaşta “Ong-Tutuk’un kayın biraderini Köl Tigin’in yakaladığı” söylenmektedir⁹⁸. Herhalde Çakul V Yazıtının ikinci satırında da bu terim geçiyor olmalı⁹⁹.

İşiler: “Kadın, hanım demektir. Aslı işilerdir. Bu kelime çoğuldur, tekil olarak da kullanılır”¹⁰⁰. Yine bu kelime Kök Türkçe yazılı kitabelerin pek çoğunda geçer.

⁹⁶ DLTHI, s.32.

⁹⁷ DLTHI, s.7.

⁹⁸ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 32; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 25. satır: *Tabgaç Ong-Tutuk biş tümen sü kelti, süngüşdümüz. Köl Tigin yadagin oplayu tegdi. Ong-Tutuk yurçın yaraklıg eligin tutdı. Yaraklıgdı kaganka ançuladı. Ol süg anta yok kıltımız.*

⁹⁹ ...içime yurçımka(?) yuta.

¹⁰⁰ DLTI, s.117.